

Ольга Шуміліна

**УКРАЇНСЬКА ПАРТЕСНА ЛІТУРГІЯ У КОНТЕКСТІ
МОВНИХ ТРАДИЦІЙ ДУХОВНОЇ МУЗИКИ
XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТЬ**

У статті вивчаються особливості текстових варіантів музично-літургійних циклів партесної доби, що мають українське походження. Матеріалом для аналізу обрані Служби Божі Миколи Дилецького, Симеона Пекалицького, Давидовича, Грицька, Думи, анонімних авторів. Зазначається варіативність текстової основи літургійних циклів, доводиться відповідність текстів більшості творів мовним варіантам церковнослов'янських службеників, надрукованим протягом XVII століття на території київської митрополії.

Ключові слова: українська партесна музика, партесна літургія, церковні реформи XVII століття, Петро Могила, патріарх Никон.

У жанровій системі української духовної музики партесної доби особливе місце посідають музичні цикли, створені на вибрані тексти Літургії Іоана Златоустого. Вони виникли внаслідок поступового об'єднання незмінних піснеспівів, що виконувалися під час богослужіння, у самостійний цикл, який фіксувався в рукописних пам'ятках партесного багатоголосся під назвою *Служба Божя*. Вивчення партесних рукописів свідчить про те, що протягом XVII – першої половини XVIII століть в українському церковно-співацькому середовищі була створена величезна кількість багатоголосих літургійних циклів.

Партесна Служба була цілком сформована як цикл, проте мала виразні ознаки структурної нестабільності: до її складу входили різні піснеспіви, у залежності від чого варіювалася загальна кількість частин у циклі, суттєві відмінності траплялися в богослужбових текстах. Музична частина Служби була позначена стилевими перетвореннями, спрямованими в бік концертності, які відображали загальні еволюційні процеси в духовно-музичній творчості партесної доби. Стабілізація структурно-стилістичних ознак літургійного циклу завершилась у післяпартесну епоху, у духовній творчості М. Березовського та його сучасників.

Проблеми організації музичного циклу в партесній літургії ставали предметом спеціального дослідження у роботах таких авторитетних науковців, як Ніна Герасимова-Персидська [2] і Володимир Протопопов [10]. У збірниках партесних творів, музичних хрестоматіях і наукових виданнях були надруковані Служби Миколи Дилецького [3; 5], Симеона Пекалицького [7], окремі частини та фрагменти кількох інших партесних Служб – як авторських, так і анонімних [6; 9; 11 та ін.]. Останнім часом активізувалася робота з розшуку музично-літургійних циклів двох найвідоміших композиторів партесної епохи – Дилецького і Василя Титова [1; 8], знайдені твори готуються до видання.

Ми проаналізували усі видані і значну кількість рукописних Служб Божих, переважна більшість з яких має українське походження: Київську, Препорціальну і чотириголосу Служби Дилецького, Службу Пекалицького (усі – надруковані), Служби Давидовича, Грицька, Думи й анонімних авторів з партесних збірників Інституту рукопису НБУВ¹, восьмиголосу Службу Цибульського з рукописів Синодального півного зібрання ГИМ (Москва)², п'ятиголосу анонімну Служба з партесної пам'ятки бібліотеки Матице Српске (Нови Сад, Сербія)³.

Одним з перших питань, що виникло перед нами, було датування рукописних Служб. Оскільки музичні рукописи не надавали вичерпної інформації відносно часу написання того чи іншого літургійного циклу, для вирішення цього питання ми вивчили тексти усіх обраних для аналізу Служб Божих і порівняли їх із текстами церковнослов'янських друкованих служебників XVII–XVIII століть.

Як відомо, богослужбовий обряд православної церкви у XVII столітті зазнав певних змін, які позначилися на редакціях тексту в церковних книгах. У середині

¹ ІР НБУВ, ф. 312 (Софійський собор), 121/117 с, 122/118 с.

² ГИМ, Син. півч. 360.

³ Novi Sad, Biblioteka Matice Srpske, odeljenje stara i retka knjiga, MP. I.5, MP 1.3, MP 1.4.

XVII століття в Московській державі була здійснена церковна реформа, ініціатором і головним ідеологом якої став шостий московський патріарх Никон (1605–1681). Сутність реформи полягала в узгодженні церковних обрядів і текстів Святого Письма з канонами, що існували в греко-візантійській церкві. З цією метою патріархом Никоном була ініційована широка кампанія по внесенню змін до традиційних богослужбових обрядів і виправленню текстів церковних книг, яка розпочалась у 1653–1654 роках і тривала протягом 10 років.

Реформа патріарха Никона була підтримана світською владою Московської держави, передусім – царем Олексієм Михайловичем, але зустріла неприйняття й опір з боку духовенства. Це призвело до церковного розколу і кризи православ'я, посилених боротьбою за владу в державі між патріархом Никоном і царем Олексієм Михайловичем, яка закінчилася на користь останнього. Позбувшись Никона, Олексій Михайлович не відмінив церковну реформу, як того очікували прихильники старої віри, а навпаки – прийняв і затвердив усі її основні положення (офіційно це відбулося на Московському церковному соборі 1667 року).

У своїй реформаторській діяльності Никон спирався на досвід київського православного митрополита Петра Могили, який у 20–30-ті роки XVII століття здійснив реформування богослужбового уставу української церкви, внаслідок чого церковно-обрядова практика київської митрополії (як і правописні норми церковнослов'янських текстів, що виразно наповнювались українською вимовою ще з XV століття) суттєво розійшлася з московською.

В умовах кардинальної зміни церковно-обрядових традицій, що відбувалась у Московській державі, не оминув реформаторських перетворень і церковний спів. За спеціальним запрошенням патріарха Никона, у 50-ті роки XVII століття з Києва до Москви прибули півчі, які вміли співати «за партесами». Впроваджуючи нову форму церковного співу, Никон помилково вважав, що вона цілком відповідає греко-візантійським канонам. Однак партесне багатоголосся прийшло на українські землі не з грецької церкви, а з латинського заходу, проте його поява у Львівській ставропігії в кінці XVI століття одержала схвалення від константинопольського патріарха Мелетія Пігаса. Поширення партесного багатоголосся в Московській державі почалося з Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря – нової резиденції московських патріархів, і було продовжене після позбавлення Никона патріаршого сану, незважаючи на протести прихильників традиційних форм церковного співу – знаменного і стрічного розспівів.

Одним із наслідків реформи патріарха Никона, який у своїй реформаторській діяльності значною мірою орієнтувався на українську традицію, стало виправлення текстів богослужбових книг на основі нових, значно точніших перекладів з грецької мови на церковнослов'янську. Серед виправлених текстів були й такі, що співалися на літургії. Усі зміни, що трапляються у текстах літургійних піснеспівів, можна виявити при порівнянні Служебників, надрукованих у Москві у дореформений і пореформений час. Так у служебниках 1647 і 1668 років, ми виявили такі відмінності (виділено курсивом):

Московський служебник 1647 р.	Московський служебник 1668 р.
<i>распятя же Сыне Божий</i>	<i>распныйся же Сыне Божий</i>
<i>пѣснь приносяще</i>	<i>пѣснь припѣвающе</i>
<i>отвержем печаль</i>	<i>Отложим попечение</i>
<i>яко царя всѣх под'емлюще</i>	<i>яко да царя всѣх подимем</i>
милость мир, жертва и <i>пѣніе</i>	милость мира, жертву <i>хваления</i>
Достойно и праведно	<i>Достойно и праведно есть поклоняться Отцу, и Сыну, и Святому Духу, тройцѣ единосущей и нераздѣльной</i>
Поем <i>тя</i> , благословим <i>тя</i> , благодарим <i>тя</i> , <i>Господи</i>	<i>тебе</i> поем, <i>тебе</i> благословим, <i>тебе</i> благодарим
<i>истинную</i> Богородицу <i>тя</i> величам	<i>суцую</i> Богородицу <i>тя</i> величам
Ісус Христос во славу Богу Отцу	Ісус Христос во славу Бога Отца

Порівнюючи дореформений і післяреформений варіанти текстів музичної літургії, можна відзначити дві тенденції, у відповідності до яких відбувалися зміни:

- 1) коригування фраз, заміна одного варіанту церковнослов'янського перекладу окремих грецьких слів на інший;
- 2) включення додаткових текстів, які раніше не розспівувались, а прочитувались («Достойно есть яко воистину»).

Використання у Службі певного варіанту тексту дозволяє встановити час появи того чи іншого музично-літургійного циклу, проте подібний метод датування має відношення тільки до церковно-співацьких традицій Московської держави. Церковна реформа Никона практично не торкнулася української київської церкви, оскільки її православні парафії були підпорядковані не Московському, а Константинопольському патріарху, а унійна церква була під юрисдикцією Ватикану. Тому на українських землях, незважаючи на те, що частина з них у середині XVII століття увійшла до складу держави Олексія Михайловича на правах автономії, ще довгий час зберігалася традиція використання власних служебників, що містили дореформені варіанти богослужбових текстів. Ці варіанти мали власні правописні норми церковнослов'янської мови та інші особливості, зокрема, серед них виділялися тексти, виправлені київським православним митрополитом Петром Могилою. Відмінності між варіантами текстів музично-літургійних циклів можна прослідкувати, порівнюючи зміст друкованих служебників (літургіконів), виданих протягом першої половини XVII століття друкарнями Львівського Успенського братства, Києво-Печерської лаври і Московського печатного двору.

Надаємо варіанти текстів музично-літургійних циклів за двома служебниками – київським, виправленим Петром Могилою (друкарня Києво-Печерської лаври, 1629 р.) і львівським (друкарня Успенського братства, 1637 р.).

Київський служебник 1629 р.	Львівський служебник 1637 р.
<i>распятя же Сыне Божий</i>	<i>распятя же Сыне Божий</i>
тайно образующіи	тайно образующе
пѣснь приносящіи	пѣснь приносяще
отверзѣм печаль	отверзѣм печаль
дориносима чинми	дароносима чинми
яко царя всѣх под'ємлюще	яко царя всѣх под'ємлюще
милость мира, жертву хваленія	милость мир, жертва хваленія
достойно и праведно (скорочений варіант)	достойно и праведно (скорочений варіант)
<i>тебе поем, тебе благословим, тебе благодарим</i>	<i>тебе поем, тебе благословим, тебе благодарим</i>
славнѣйшую без <i>сосужденія</i> (<i>соравненія</i> – 1639 р.) Серафім	славнѣйшую без <i>рассужденія</i> Серафім
<i>сущую</i> Богородицу тебе величам	<i>сущую</i> Богородицу тебе величам
Ісус Христос во славу Богу Отцу	Ісус Христос во славу Богу Отцу

Незважаючи на те, що з середини XVII століття московські друковані служебники переходять на нові варіанти текстів, у львівських, київських, віленських, почаївських, унівських, супрасльських літургіонах другої половини XVII століття тексти залишаються без змін.

Що стосується українського Лівобережжя, православні єпархії якого в 1686 році офіційно увійшли до складу московського патріархату, то в друкованих і рукописних служебниках, створених на цих територіях і заснованих на новій реакції богослужбового тексту, ще деякий час фіксувалися традиційні, дореформені тексти, які в працях дослідників одержали визначення *регіональних*⁴. Остаточна уніфікація змісту церковних книг, що видавалися у друкарнях православних єпархій українського Лівобережжя, відбулася у новоствореній Російській імперії у 20-ті роки XVIII століття і контролювалася цензурним комітетом Священного Синоду, який був сформований замість ліквідованого патріархату.

В українських служебниках, що друкувалися в кінці XVII – першій половині XVIII століть за межами Московської держави, збереглися дореформені варіанти богослужбових текстів. Ці служебники були призначені для потреб православних та унійних українських церков на території Речі Посполитої, а їхні тексти зберегли україно-білоруську мовну традицію.

⁴ Про регіональні варіанти текстів у літургіях М. Дилецького писав В. Протопопов в аналітичних нарисах до публікації трактату Дилецького «Идея грамматики мусикийской» в одному з випусків серії «Пам'ятки російської музичної культури [4].

Отже, на підставі аналізу текстів літургійно-музичних циклів та їх порівняння з текстами богослужбових книг, надрукованих протягом XVII – першої половини XVIII століть, можна уточнити час створення тієї чи іншої партесної Служби, а також визначити, на яку мовну традицію орієнтувалися автори літургійних циклів і для якого регіонального осередку були призначені ці твори.

Аналіз значної кількості багатоголосих партесних літургій українського походження показав відсутність в них такого явища, як текстова уніфікація. Замість слідування єдиному взірцю, в музично-літургійних циклах спостерігається зворотна тенденція, пов'язана з використанням різноманітних варіантів богослужбових текстів, що трапляється навіть у творчості одного композитора. Так, усі три Служби Миколи Дилецького (Київська, Препорціальна і чотириголоса) засновані на різних редакціях тексту, серед яких зустрічаються і тексти україно-білоруської традиції (в Київській і Препорціальній службах), і нова редакція, введена у Московській державі після реформи патріарха Никона (Служба чотириголоса). Оскільки всі Служби були написані Дилецьким у пореформений період (70–80-ті роки XVII ст.), текстові розбіжності між ними дозволяють з'ясувати питання не часової, а регіональної атрибуції і зробити припущення щодо місця створення музично-літургійних циклів.

Київська і Препорціальна Служби, в основу яких покладені тексти україно-білоруської традиції, ймовірно були написані у Вільні – столиці Великого князівства Литовського, що за часів Дилецького входило до складу Речі Посполитої. У другій половині XVII століття в цьому місті знаходилася резиденція київського унійного митрополита, існувала значна кількість православних і унійних храмів (вони не зазнали впливу церковної реформи московського патріарха Никона, оскільки мали інше адміністративне підпорядкування, й тому україно-білоруські традиції церковнослов'янської мови в них не переривались), а в навчальних закладах здобувала освіту українська молодь (в тому числі і сам Дилецький, який закінчив Віленську єзуїтську колегію).

Чотириголоса Служба, написана на післяніконівський текст, була створена Дилецьким у Московській державі, куди, за припущенням Ірини Герасимової, музикант виїхав з Вільна після смерті унійного митрополита Гавриїла Календи (1606–1674) у пошуках нового місця праці [1, с. 14].

Щодо всіх інших проаналізованих нами служб слід констатувати, що лише дві з них написані на післяніконівський текст. Це восьмиголоса Служба Симеона Пекалицького та анонімна п'ятиголоса Служба з рукописних пам'яток сербського міста Нови Сад. Використання в обох музично-літургійних циклах післяніконівських текстових редакцій дозволяє зробити припущення, що ці твори були написані в Московській державі і призначалися для потреб православної церкви московського патріархату. Як відомо, Пекалицький в останні роки свого життя переїхав до Москви і служив у церкві Іоанна Предтечі Московського Кремля, що підтверджує висунуту гіпотезу. Отже, враховуючи хронологію життя Пекалицького і час укладання рукописного збірника, до складу якого увійшла анонімна

п'ятиголоса Служба, можна припустити, що обидва музично-літургійні цикли були створені наприкінці XVII століття.

Решта творів заснована на досить вільному поєднанні україно-білоруських традицій церковнослов'янської мови, текстових варіантів з московських дореформених службеників і пореформеної редакції богослужбового тексту.

Найдавніші текстові варіанти, що відображують особливості церковнослов'янської мови друкованих службеників першої половини XVII століття, знаходимо у восьмиголосій Службі Давидовича. Деякі з них відображують лексику Московських дореформених богослужбових книг. Так, у піснеспіві «Прийдѣте поклонимся» зустрічається варіант «спаси нас», у Символі віри – «Милость, мир, жертва и пѣніе». Інші варіанти відображають україно-білоруську вимову й правописні норми церковнослов'янської мови: «распятя Христе Боже» в першій частині «Слава Отцу и Сыну», «тайно образующи», «пѣснь приносяще», «отвержем печаль», «яко царя» і «всѣх под'ємлющии» у Херувимській, «исполнивий небо и землю» у піснеспіві «Свят Господь Саваоф», «честнѣйшую херувимов и славнѣйшую во истинну серафимов», «истинную Богородицу тебе величаем» в богородичному «Достойно есть яко воистину», скорочений варіант тексту в «Достойно и праведно». У піснеспіві «Слава Отцу и Сыну» зустрічається досить рідкісне «нынѣ и всегда» – мовний зворот галицького походження, з Львівського друкованого ірмологіона 1700 року.

Багато спільного мають тексти Служб Грицька і Думи, що знаходяться в одному рукописному комплекті. Відмітною рисою обох творів є поєднання в їхніх текстах давніх і нових ознак київської (україно-білоруської) і московської (післяніконівської) редакцій церковнослов'янської мови.

З дореформених текстів в обох Службах зустрічаються наступні варіанти:

- 1) «распятя Христе Боже» в «Славі»;
- 2) «спаси нас» в «Прийдѣте, поклонимся»;
- 3) «отвержем печаль» в Херувимській.

В обох музично-літургійних циклах використовуються богослужбові тексти нової редакції, прийняті після реформи патріарха Никона – це «Милость мира, жертву хваленія» і повна текстова версія піснеспіву «Достойно и праведно» («Достойно и праведно *есть* поклоняются Отцу, и Сыну, и Святому Духу, тройцѣ единосущей и нераздельней»).

До текстів Херувимської і «Достойно есть» зі Служби Грицька, заснованих на післяніконівській редакції, «потрапили» варіанти «тайно образуем» та «истинную Богородицу тебе величаем», що спираються на україно-білоруську мовну традицію.

У Службі Думи трапляється кілька текстових версій, що відображають україно-білоруську традицію; декотрі з яких співпадають з текстами Служби Давидовича:

- 1) «нынѣ и всегда» в «Славі»;
- 2) «пѣснь приносяще», «яко царя» і «всѣх под'ємлющии» в Херувимській;
- 3) «исполнивий небо и землю» у співі «Свят Господь Саваоф»;

4) «честнѣйшую херувимов и славнѣйшую во истинну серафимов», «истинную Богородицу тебе величаем» у Богородичному «Достойно есть яко воистину».

Галицьке походження має мовний зворот «во віки віком» на початку обох Служб – він зустрічається у текстах Львівського друкованого ірмологіону 1709 року.

Головною особливістю Служб Грицька і Думи є введення до складу обох музично-літургійних циклів додаткового тексту «Нинѣ видящи душе моя честнія дари и приносимия отвержи вся помышленія суетная и воспой со страхом». Цей текст був уперше надрукований, як молитва для прихожан перед Херувимською, у «Короткому молитвослову», що вийшов з друкарні Синоду у 20-х роках XVIII століття. У Службах Грицька і Думи розділ «Нинѣ видящи» знаходиться саме перед Херувимською, а його поява свідчить про пізніше походження обох літургійних циклів. В інших Службах текст цієї молитви не зустрічається⁵.

На поєднанні давніх і нових, пореформених варіантів літургійного тексту побудована Служба Цибульського, що особливо виразно проявляється у Херувимській. У цьому пісенстві зустрічаємо і давні текстові звороти («тайно образуем», «пѣснь приносим», «отвержем печаль»), і мішані мовні варіанти («яко да царя всѣх под'ємлюще»). Інші частини літургійного циклу засновані на варіантах текстів зі служебників українського походження (наприклад, «распятя Христе Боже», «милость, мир, жертву і хваленіє», «тебе поєм, тебе благословим, тебе благодарим», «истинную Богородицу тебе величаем» та ін.) і, водночас, містять тексти нової редакції (повна текстова версія у співі «Достойно и праведно»).

Зазначимо, що варіант «истинную Богородицу», який зустрічається у службах Цибульського, Давидовича, Грицька, Думи, а також у Київській і Препорціальной службах М. Дилецького та багатьох анонімних музично-літургійних циклах, є досить рідкісним для друкованих служебників українського і російського походження. Ми зустріли його лише у Почаївському служебнику 1734 року – в той період у Московській церкві вже давно утвердилися пореформені тексти, а українська богослужбова практика допускала давні варіанти церковнослов'янських текстів. Отже, варіант «истинную Богородицу» відображає не писемну (друковану), а усну форму україно-білоруської мовної традиції.

Синтез різних варіантів богослужбового тексту літургії Іоана Златоустого, виявлений при ознайомленні з текстами музично-літургійних циклів українського походження, був відмітною ознакою друкованих служебників, які видавалися на українських землях і призначалися для потреб як православної, так і уніатської церкви. Тексти зі служебників розспівувалися під час богослужіння, співи фіксувалися в музичних рукописах – ірмологіонах і збірниках партесних творів. Отже, тексти проаналізованих літургійних циклів свідчать про їхнє українське походження і побутування в українському церковно-співацькому середовищі.

⁵ На текст молитви «Нинѣ видящи душе моя» написаний 12-голосий партесний концерт, який знаходиться в одному з рукописів київської партесної колекції (ІР НБУВ, ф. 312, 117/113 с).

Olha Shumilina. The liturgy Ukrainian partes in the context of linguistic traditions of sacred music of XVII – first half of XVIII centuries. *The article examines the features of text options musical and liturgical cycles partes of Ukrainian origin. The material selected for analysis Liturgies of N. Dyletsky, Simeon Pekalytsky, Davidovich, Hrycko, Duma, the anonymous authors. Reported variability textual basis of liturgical cycles have matching pieces in most language versions of Church Slavonic missal printed of XVII century in Kyiv Metropolia.*

Key words: *Ukrainian partes music, partes liturgy, church reforms of XVII century, Petro Mohyla, Patriarch Nikon.*

Література

1. Герасимова И. В. *Николай Дилецкий: Творческий путь композитора XVII века*: Авт. дисс. ... канд. искусствовед. – Москва: РАМ им. Гнесиных, 2010. – 19 с.
2. Герасимова-Персидська Н. О. *Хоровий концерт на Україні XVII–XVIII ст.* – Київ: Музична Україна, 1978. – 181 с.
3. Дилецький М. *Духовні твори* / ред., упоряд. Микола Гобдич. – Київ: Камерний хор *Київ*, 2003. – 151 с.
4. Дилецький Н. *Идея грамматики мусикийской* / публ., перев, иссл., и коммент. Владимир Протопопов [=Памятники русского музыкального искусства, вып. 7. – Москва: Музыка, 1979. – 639 с.
5. Дилецький М. *Хорові твори* / упоряд., ред., вступ Ніна Герасимова-Персидська. – Київ: Музична Україна, 1981. – 251 с.
6. Корній Л. *Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст.* – Київ: Інститут української археографії, 1993. – 183 с.
7. Пекалицький С. *Духовні твори* / ред., упоряд. Микола Гобдич. – Київ: Поліграфічний центр «Геопринт», 2008. – 56 с.
8. Плотникова Н. Службы Божии Василия Титова: итоги архивных исследований // *Музыкальная академия*. – 2011. – № 2. – С. 28–32.
9. Плотникова Н. Ю. «Царственный мастер» Василий Титов // *Музыка и время*. – 2011. – № 5. – С. 32–56.
10. Протопопов В. *Музыка русской литургии: Проблема цикличности*: Исследование. – Москва: Композитор, 1999. – 200 с.
11. *Херувимська пісня України та її діаспори*: Антологія / упоряд. Г. Куземська, Д. Редчук. – Київ: КЖД «Софія», 2010. – 516 с.

